

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Temmuz/July 2025]

Yeşim ÇAĞLAR

<https://orcid.org/0000-0002-7791-7883>

Dr. Öğr. Üyesi | Sorumlu Yazar

ycaglar@nku.edu.tr

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

<https://ror.org/01a0mk874>

Fen Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Sevda KURU

<https://orcid.org/0009-0003-7499-102X>

Yüksek Lisans Öğrencisi

sevdaa.kuru55@gmail.com

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

<https://ror.org/01a0mk874>

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Eski Türkçede Tenri Sözcüğü Üzerine*

On the Word Tenri in Old Turkish

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 20.05.2025

Kabul Tarihi | Date Accepted: 18.07.2025

Yayın Tarihi | Date Published: 20.07.2025

Atıf | Citation

Çağlar, Y., Kuru, S. (2025). Eski Türkçede Tenri Sözcüğü Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(2), 1366-1391. <https://doi.org/10.34083/akaded.1702561>

Çağlar, Y., Kuru, S. (2025). On the Word Tenri in Old Turkish. *Journal of Academic Language and Literature*, 9(2), 1366-1391. <https://doi.org/10.34083/akaded.1702561>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışma, 17-19 Nisan 2025 tarihleri arasında Kırgızistan'da düzenlenen V. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi'nde sözlü olarak sunulan "Eski Türkçede Tenri Sözcüğü Üzerine" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Katkı Oranı Beyanı Author Contributions	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir Author's contribution rates to the study are equal.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansa altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Yeşim ÇAĞLAR, Sevda KURU | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](#)

Öz

Türklerde inanç ve inanış sistemi, *teñri* sözcüğünün kavram alanı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. İslamiyet öncesi Türk topluluklarında yaygın olarak inanılan din, Gök Tanrı dinidir. Türkler bulundukları çevreye göre Manihaizm ve Budizm gibi dinlere de mensup olmuşlardır. Oldukça eski olan *teñri* sözcüğünün varlığı, MÖ III. yüzyılda Hsiung-nu diline kadar izlenebilmektedir. Araştırmacılar tarafından “Asya Hunları” olarak belirtilen Hsiung-nular ile ilgili olarak Çin kaynaklarında geçen en önemli dil malzemesi *ç’ey-li ku-t’u şan-yü* söz öbeğidir. Kimi araştırmacılar söz öbeğindeki *ç’ey-li* sözcüğünün Eski Türkçe *teñri* sözcüğü olduğunu kabul etmektedir. *teñri* sözcüğünün etimolojisi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. İlk görüş **teñir-i* şeklinde, **teğir-* “döndürmek, çevirmek, kuşatmak” eyleminin daha eski bir türü olan **teñir-* eyleminden gelebileceği düşüncesidir. İkinci görüş ise, *teñ+ri* biçiminde, *tañ* “tan, üst, gök” ad köküne *+ra* yön gösterme eki getirilerek *teñri* ~ *tañrı* biçimini oluşturulduğu düşüncesidir. Sözcikle ilgili diğer görüş, *tañ* ve “güneşin eski dinî adı” olan *Ra* sözcüklerinin birleşimi ile *tañ+ra* biçiminde meydana geldiğidir. Bir diğer görüş ise, sözcüğün Sümercede “gök; gök tanrı” manalarında kullanılan *dıngır* ~ *dingir* sözcüğünden gelmiş olabileceğidir. Çalışmada Köktürk, Uygur ve Yenisey Yazıtları incelenmiş, *teñri* sözcüğünün kullanım ve anlamları belirlenmiştir. Ayrıca sözcük köken bilgisi açısından değerlendirilmiştir. Başlangıçta “gök, gökyüzü” anlamında kullanılan *teñri* sözcüğü, daha sonraki dönemlerde dinî anlam kazanmış ve “Tanrı” için kullanılmıştır. *teñri* sözcüğü “ilahî, sema, semavi, gök, gökyüzü, tanrı, Allah, hazretleri” anlamlarının yanı sıra *teñrim* “majeste, prenses hazretleri” anlamlarıyla da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk Dini, *teñri*, tanrı, gök.

Abstract

The belief and faith system in the Turks has an important place in the conceptual field of the word *teñri*. The religion widely believed in in the pre-Islamic Turkish communities was the Sky God religion. Turks also belonged to religions such as Manichaeism and Buddhism depending on the environment, they lived in. The existence of the word *teñri*, which is quite old, can be traced back to the Hsiung-nu language in the 3rd century BC. The most important language material in Chinese sources regarding the Hsiung-nu, who are referred to as the “Asian Huns” by researchers, is the phrase *ç’ey-li ku-t’u şan-yü*. Some researchers accept that the word *ç’ey-li* in the phrase is the Old Turkish word *teñri*. There are different views on the etymology of the word *teñri*. The first view is that it may come from the verb **teñir-i*, which is an older form of the verb **teğir-* “to turn, surround, surround”. The second view is that in the form *teñ+ri*, the form *teñri* ~ *tañrı* was formed by adding the directional suffix *+ra* to the noun root *tañ* “heaven, upper, sky”. Another view about the word is that it is formed by the combination of the words *tañ* and *Ra*, the “old religious name of the sun”, in the form *tañ+ra*. Another view is that the word may have come from the Sumerian word *dıngır* ~ *dingir*, which means “sky; sky god”. In the study, Köktürk, Uyghur and Yenisey Inscriptions were examined and the usage and meanings of the word *teñri* were determined. In addition, the word was evaluated in terms of etymology. The word *teñri*, which was initially used to mean “sky, heaven”, gained a religious meaning in later periods and was used for “God”. The word *teñri* was used with the meanings of “divine, heaven, celestial, sky, heaven, god, Allah, his excellency” as well as *teñrim* “his majesty, his excellency the princess”.

Keywords: Old Turkic, Old Turkic Religion, *teñri*, god, sky.

Giriş

Türklerde inanç ve inanış sistemi, *teñri* sözcüğünün kavram alanı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. *teñri* sözcüğünün daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle Türk kültüründeki inanç ve inanış unsurlarını incelenmek gerekmektedir. Eski Türklerin din ve mitolojileri ile ilgili hem Çin hem İslam hem de Batı kaynaklarında önemli bilgiler bulunmakla birlikte gerek dağınık gerekse kısa olmaları nedeniyle daha kapsamlı araştırmalar yapmak gerekmektedir. Türk kavimlerinin eski dinî görüş ve geleneklerinin kökenleri araştırılırken İskit ve Hun (Hsiung-nu) devirlerinin geçmişlerine kadar inmek ve farklı kültürel etkilerin, tarihsel süreçlerin Türk mitolojisi üzerindeki izlerini belirlemek gerekmektedir.

Yunan tarihçiler tarafından Türk kavimlerinin geleneklerinin İskitlerle aynı olduğu düşünülmektedir. Türk kavimlerinde görülen geleneklerin MÖ V-IV. yüzyıllarda İskitlerin gelenekleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Çinli tarihçiler tarafından MÖ II. yüzyılda Hunların güneş, ay, yer, su, atalar ve ölümler kültleri ile Gök Tanrı inancı gibi çeşitli kültürel etkiler altında kaldıkları tespit edilmiştir. Bu inanç ve inanışların son zamanlarda bile devam ettirildiği görülmektedir. Bu sebeple çalışmada öncelikle inanç, inanış sistemi, kültür ve tarih hakkında bilgilere yer verilmiştir. Türklerin eski dinî görüş ve gelenekleri kısaca incelenmiş, İslamiyet öncesi Türk kültür ve tarihi de çalışmaya dâhil edilmiştir.

1. İslamiyet Öncesi Türklerde İnanç ve İnanış Sistemi

İnanç, sözlük anlamı itibarıyla “inanılan şey, görüş, öğretisi” anlamlarına gelmektedir (İnanç, t.b.). Eski Türklerin din ve mitolojileri hakkında birçok kaynaktan bilgi bulunmakta ancak bu bilgilerin kısa ve dağınık bir durumda olması nedeniyle daha derinlemesine araştırılması gerekmektedir. Abdülkadir İnan’a göre, Türk topluluklarının örf, adet ve inanışlarında hâlen korunmakta olan Gök Tanrı diniyle ilgili görüş ve geleneklerin kökenlerini araştırırken İskit ve Hun dönemlerinin tarihlerine inmek gerekirken hem Doğu Avrupa’yı hem de Orta Asya’yı birlikte değerlendirmek gerekmektedir (1986, s. 1).

Yunan tarihçiler tarafından Türk kavimlerinde ant kurumları ve bunlara bağlı geleneklerin, MÖ V-IV. yüzyıllarda İskit kurumlarıyla aynı olduğu düşünülmektedir (İnan, 1986, s. 1). Çinli araştırmacılar tarafından MÖ II. yüzyılda Hun kavimlerinde fark edilen güneş, ay, yer-su, atalar ve ölümler kültleri ve Gök Tanrı kültü, Türk kavimleri arasında farklı kültürlerin etkilerine rağmen son dönemlere kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. (İnan, 1986, s. 1). İbrahim Kafesoğlu, Bozkır kültürüne sahip eski Türklerin inancını atalar kültü, tabiat kuvvetlerine inanma, Gök Tanrı dini ve diğer dinler olmak üzere dört başlıkta altında değerlendirmiştir (1998, s. 302).

1.1. Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Eski Türkler, “dağ, volkanik göl, deniz, tepe, kaya, mağara, ağaç, orman, vadi, ırmak, su kaynağı, demir, kılıç” gibi birtakım gizli kuvvetlerin tabiatındaki varlığına inanmakta, bu kuvvetlerin ayrıca gizli bir ruh olduğunu düşünmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 302). Ayrıca Türkler arasında “ay, yıldız, yıldırım, şimşek, gök gürültüsü ve güneş” gibi unsurların ruh

ve tanrı olduğunu düşünülmektedir. Ruhların iyiliği seven ve kötülük taşıyan ruhlar olarak ikiye ayrıldığı bilinmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 302). İyiliği seven tanrıçalardan biri *Umay* adında bir dişi tanrıçadır. Umay, Altaylılara göre çocuk ve hayvan yavrularını korumakla görevli olan tanrıçadır. Abdülkadir İnan'ın araştırmalarına göre Umay, yalnızca Aladağlılara özgü olmayıp, başka Şamanist boylarda da bulunmaktadır (1986, s. 34-35). Fiziki çevrede görülen doğaya ait nesnelerin ruh olduğunun kabul edilmesi, eski Roma ve Yunan Uygarlıkları da dâhil olmak üzere geçmiş kavimlerin hepsinde bulunmakta, çeşitli topluluklarda ruhlar ve tanrılar, farklı şekillerde önem taşımaktadırlar (Kafesoğlu, 1998, s. 302).

1.2. Atalar Kültü

Atalar kültü, ölmüş büyükleri anma ve atalara karşı saygı olarak görülmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 304). Tarihi kaynaklar üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde atalar kültünün, sosyal ve iktisadî sebepler dolayısıyla Kuzey ve Orta Asya kavimlerinde var olduğu görülmektedir. Ölmüş ataların ruhları adına kutsal sayılan mağaralar önünde Asya Hunları, Tabgaçlar ve Göktürkler kurban adanmışlardır. Türk mezarlarına yapılan saldırıların ağır şekilde cezalara saptırılmasından, atalara ait hatıraların değerli sayıldığı anlaşılmaktadır. Eski Türklerde ölümlerin öteki dünyada rahat yaşamalarını sağlayacağı düşüncesiyle erkekler kıymetli eşyaları ve silahları ile kadınlar ise mücevherleri ile birlikte gömülmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 304). Faruk Sümer, *Oğuzlar* adlı eserinde İbn Fazlân'ın *Rihle* adlı eserinden hareketle Türklerin manevi şahsiyetlerine duyduğu büyük saygıyı ve ölü gömme adetlerini ayrıntılı açıklamaktadır (1972, s. 45).

Eski Türklerde Gök Tanrıya ve ataları adına kurban olarak erkek cins hayvan kesilmekte, özellikle atlar kurban edilmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 306). Türk kavimlerinde görülen yuğ (ölü) aşı geleneğinde ölünün atları kesilerek yenilmektedir. Ölen kişi yaşamında birilerini öldürmüştü, mezarlar üzerine bu kişilerin resimleri tahtaların üzerine oyularak çizilmiştir. Cennette adamın öldürmüştü olduğu kişilerin, kendisine hizmetçi olacağı inancı vardır. Buradan anlaşılabileceği üzere, Göktürklerdeki bu inanç balbal geleneğinden gelmektedir. Atların ayakları, derileri ve başları yenildikten sonra mezarların üzerindeki sırıklara asılmaktadır (Sümer, 1972, s. 45-46). İnanışa göre, ölen kişi bu atlar ile cennete gidecek, atı olmayanlar ise yaya olarak devam edeceklerdir (Sümer, 1972, s. 46). Bozkır Türk topluluklarına ait mezarlarda atların sıklıkla iskeletlerine rastlanmaktadır. Orta Avrupa'da Hun ve Avarlara ait mezarlarda, Asya Hun imparatorlarına ait olan kurganlarda bu sebepten ötürü pek çok at iskeleti çıkarılmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 307).

1.3. Gök Tanrı Dini

Türk topluluklarında, İslamiyet öncesi yaygın olarak inanılan din, Gök Tanrı (Kök Tengri) dinidir. Bu din, günümüzde Şamanizm ile karıştırılmaktadır. Kamlık kurumu; büyücülük, falcılık, halk hekimliği, âşıklar gibi özellikleri içerisinde bulunduran, Orta Asya'daki Türkler arasında İslamiyet ile birlikte varlıklarını sürdüren bir kurumdur (Eroğlu ve Kılıç, 2005, s. 762). XX. yüzyılda birçok Türk araştırmacı, yeterli inceleme yapmadan Türklerin dinine Şamanizm adını vermişlerdir. Yaşar Kalafat, Hikmet Tanyu

ve Abdulkadir İnan -ilk eserleri hariç- tarafından yapılan ayrıntılı çalışmalar sonucunda, Türklerin Gök Tanrı inanıcını benimsediği, Kamlık yani Şamanizm inancının ise İslamiyet'teki "falcılık, büyücülük, otacılık, âşıklar vb. unsurları yansıtan bir kurum" olduğu kabul edilmiştir (Eroğlu ve Kılıç, 2005, s. 762).

Eski Türklerde bulunan ve bir din olduğu sanılan Kamlık (Şamanlık) kültünün yapılan araştırmalar ile bir din olmadığı, Tanrı ve yer-su inançlarıyla bağlantısı bulunmadığı ve sihri içine aldığı ortaya çıkarılmıştır (Eroğlu ve Kılıç, 2005, s. 763). W. Radloff'a göre Şamanların yapmış oldukları bu ayinler, Tanrı'ya ibadet ve duadır. Kamlar, sihirbaz ve kâhindir, aynı zamanda sinir hastalıklarını tedavi eden ruhani birer doktordur (Güngör ve Günay, 1997, s. 94).

Türk inanç sisteminin aksine İran mitolojisinde göğün ve yerin ayrı ayrı sahibi ve yaratıcısı bulunmaktadır. Gök Tanrı dininde ise göğün ve yerin yaratıcısı tektir. Bu düşünce yapısı Çin'in dünya (*T'ien-hsia*) yani "gök ve yer" tanımına benzemektedir (Ögel, 1995, s. 146-147). Eski Türkçe metinlerde sık sık geçen *üze kök tenri asra yağız yer* "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer" ibareleri gök-yer birliğini ortaya koymaktadır.

1.4. Diğer Dinler

Türk toplulukları yaşamış oldukları çevrelere göre farklı dinlerin etkisinde kalmışlardır. Etkilenmiş oldukları İslamiyet haricindeki diğer dinler, Türk toplulukları üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Avrupa Hunlarının hepsi Hristiyanlık dinini tamamen kabul etmemişlerdir ancak Çin bölgesinde bulunan Tabgaç devleti çeşitli göçler sonucunda 495 yılından sonra Budizm'in etkisi ile milli öğelerini yok ederek Çinlileşmişlerdir (Kafesoğlu, 1998, s. 314). Budist rahip ve seyyah olan Hsuan-Tsang'ın, Göktürkler devrindeki tüm Batı Göktürk çevresini "Budistler memleketi" olarak belirlemesine rağmen, II. Göktürk devleti tarafından Budizm'in reddedildiği ve Türk halkının Budizm'e karşı ayak direttiği bilinmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 315).

Manihaizm dini Uygurlar zamanında büyük kültürel değişikliklere yol açmıştır. Türkler arasına kabul görmeye başlamış olan bu din ve özellikle Türkistan bölgesindeki Uygurların buraya hâkimiyetleri zamanında iyice oturmuştur (Kafesoğlu, 1998, s. 315). Bu dinin kabul edilmesiyle birlikte Göktürk yazısı değiştirilerek, yerine Soğd kökenli yazı tipinde olan Uygur yazısı kullanılmaya başlanmıştır. Budizm'in de yayıldığı bu bölgede Uygurları artık yerleşik bir devlet olarak varsaymak ve Uygurların bu kültürü başarılı bir şekilde temsil ettiğini belirtmek gerekmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 314-315). Manihaizm ve Budizm etkisiyle Uygur döneminde çeviri eserlerden oluşan zengin bir dinî edebiyat gelişmiştir.

2. İslamiyet Öncesi Türk Kültür ve Tarihi

Türk tarihi içerisinde eski çağlarda Türk topluluklarının yaptıkları büyük göç hareketleri çeşitli araştırmalar neticesinde netlik kazanmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 50). L. Ligeti ve Bahaeddin Ögel gibi ilim adamları MÖ IV. yüzyılda Gobi'nin güney tarafında Kan-su, Huang-ho çevresinde bulunan Türklerin dil, din, askerî ve ekonomik özellikleri göz önüne alındığında bu bölgelere dışarıdan geldiklerini belirtmişlerdir (Ligeti, 2011, s. 30-31; Ögel,

1984, s. 5-8). Yapılan arkeolojik ve antropolojik çalışmalar ışığında Asya Hunları olarak anılan Türklerin anayurttan ne zaman çıktıkları ve hangi yöne doğru hareket ettikleri saptanmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 50).

MÖ IV. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında, Türkler ile Moğol ve Tunguz kökenli bazı grupların önderliğindeki Hsiung-nu (Hiung-nu) olarak anılan topluluğun kökeni hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüştür (Kafesoğlu, 1998, s. 57). Eski Çin kaynaklarının Hsiung-nular ile ilgili olarak vermiş oldukları örf, âdet ve ekonomik faaliyetlere ait bilgiler yeniden araştırılmış, dil ve kültür çalışmaları da esas alınarak Hsiung-nular'ın Türk olduğu yargısına varılmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 57).

K. Shiratori, öncelikle Hsiung-nular'ın Türk olduğunu söylemiş, daha sonra ise Moğol kökenli olduklarını belirtmiştir; L. Ligeti'ye göre Hsiung-nular'ın kimliklerini belirlemek zorken, A. v. Gabain ise Türk-Moğol karışımı olduklarını düşünmektedir (Akt. Kafesoğlu, 1998, s. 58). İbrahim Kafesoğlu'na göre Hsiung-nular'ın imparatorluğunda Türklerin yanı sıra Moğol, Tunguz gibi yabancı kavimlerin bulunması normaldir; ancak devleti kuran ve yönetenlerin Türkler olduğu açıktır (1998, s. 58).

Hsiung-nular, kendilerine Türkçede “kavim, halk” anlamına gelen Hun (Khun) demektedirler. Hun imparatorluğunda, Türklere ait bozkır kültürü egemendir ve Gök Tanrı'ya inanılmaktadır (Kafesoğlu, 1998, s. 58). Hsiung-nu devletin yönetici sınıfı ve hanedan dili Türkçedir. Siyasi ve kültürel ilişkiler vesilesiyle Çin yıllıklarında kaydedilen Hsiung-nu (Hun) dilinden alınan *Tanrı, kut, börü, il (el), ordu, tuğ, kılıç* vb. sözcükler Türkçe kökenlidir ve Türk dilinin en eski miraslarından (Kafesoğlu, 1998, s. 59).

3. *Tenri* Sözcüğü Üzerine

Bir dilin sözvarlığı üzerinde yapılan çalışma ve araştırmalar, o dili konuşan halkın yaşama biçimini ortaya koymakla birlikte inanç ve inanışlarına ışık tutmaktadır (Aksan, 2011, s. 181). Bu nedenle *tenri* sözcüğünün en eski metinlerde nasıl tanıklandığı, hangi anlamlarda kullanıldığı ve köken bilgisi açısından değerlendirilmesi son derece önemlidir. İlk metinlerimizden itibaren sıklıkla görülen *tenri* sözcüğü üzerinde birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir (Bk. Ağca, 2015; Ayaz, 2021; Barutçu Özönder, 1996; Bilgin, 2005; Kaya, 2020; Tokyürek, 2017; Şen, 2010).

3.1. Köken Bilgisi Bakımından *Tenri* Sözcüğü

Hsiung-nular (Hunlar) ile ilgili olarak Çin kaynaklarında geçen en önemli dil malzemesi *ç'ey-li ku-t'u şan-yü* söz öbeğidir. Ts'ien Han Şu'ya göre bu söz öbeği Hsiung-nu (Hun) han veya kağanlarının tam unvanıdır. Bu öbekteki *ç'eng-li* sözcüğü “gök”, *ku-t'u* sözcüğü “oğul”, *şan-yü* sözcüğü ise “geniş ve büyük” anlamlarına gelmektedir (Tekin, 2024, s. 12). Araştırmacılar tarafından, *ç'ey-li ku-t'u şan-yü* söz öbeğindeki *ç'ey-li* (撐犁 = *ç'en-gli*) sözcüğünün Eski Türkçe *tenri* (**t'ey-li*)¹ sözcüğü olduğu kabul edilmektedir (Tekin, 2024, s.

¹ Eski Çince *tiān* (**t'ien*) sözcüğü “gökyüzü, cennet, göksel tanrı” anlamlarına gelmektedir. Çince karakterin “kafası olan bir kişiyi yani tanrıyı göstermesi nedeniyle sözcüğün “gökyüzü” yerine “tanrı”yı gösterdiği

12). *teñri* sözcüğü “gök; tanrı” anlamına gelmektedir. Ancak G. Doerfer bu görüşe karşı çıkmaktadır.

Schließlich weist *täñri* eine sehr eigenartige Struktur auf, s. Die Lautverbindung *-ñr-* und überhaupt die ganze Gestalt des Wortes ist untürkisch. Da zudem in vielen Türkssprachen eine Variante **täñri* erscheint (türkeitürk., aserbidschan. *tanrı*, türkmén. *tañrı*, jakut., *tañara*, tschuwasch. *turä*), liegt es nahe, eine ursprüngliche Form **täñri* (die später in verschiedenen Richtungen der türkischen Vokalharmonie adaptiert worden ist) anzunehmen: diese aber könnte schon der fehlenden Vokalharmonie wegen nicht ursprünglich türkisch sein (Doerfer, 1973, s. 5).

G. Doerfer, *teñri* sözcüğünün içindeki *-ñr-* ünsüz öbeği nedeniyle Türkçe olmadığını ileri sürmektedir. Bazı Türk dillerinde sözcüğün art ünlülü olduğuna dikkat çeken G. Doerfer, sözcüğün Türkçe ve Azerbaycan Türkçesinde *tanrı*, Türkmen Türkçesinde *tañrı*, Yakut Türkçesinde *tañara*, Çuvaş Türkçesinde ise *turı* varyantlarına örnek vermektedir. Bu duruma dayanarak, sözcüğün özgün biçiminin ünlü uyumuna aykırı olarak *tañrı* olması gerektiği görüşünü öne sürmüştür (Doerfer, 1973, s. 5; Tekin, 2024, s. 12).

Talat Tekin, G. Doerfer’in görüşünü Eski Türkçede içerisinde */ɲ/* ya da */k/* ünsüzlerini içeren ön ünlülü birçok sözcüğün Yakut Türkçesinde art ünlülü olması özelliğiyle eleştirmektedir: *öküz* > Yak. *oğus*, *ingäk* > Yak. *ımax*, *säkiz* > Yak. *ağıs*, *sünjök* > Yak. *uñuox* vb. Bu örnekler göz önüne alındığında */ɲ/* ünsüzünü içeren *teñri* sözcüğünün de Yakut Türkçesinde kurallı olarak *tañara* biçimini almış olduğu söylenebilir (Tekin, 2024, s. 12).

Çuvaş Türkçesinde *turı* biçimi ise, Çuvaş Türkçesinin tarihsel gelişimine uygundur. İlk Türkçede kök hece ünlüsü */e/* olan birçok sözcük, bugün Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak */a/* ünlüsüne dönüşmektedir: *ek-* > Çuv. *ak-*, *eke* “abla” > Çuv. *akka*, *elig* “el” > Çuv. *alı*, *al*, *er* > Çuv. *ar*, *eblen-* > *avlan-* vb. (Tekin, 2024, s. 12-13). Talat Tekin’e göre, İlk Türkçede yer alan *teñri* sözcüğünün bu genel gelişmeye uyarak, ayrıca *ɲ* > *ğ* değişimine de uğrayarak (*teñri* > *tağrı* > *turı*) Çuvaş Türkçesinde *turı* biçimini alması son derece doğaldır (2024, s. 13).

Oğuz grubunda yer alan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki *tanrı* ve Türkmen Türkçesindeki *tañrı* varyantlarındaki art ünlülü biçimler ise, Türk-İslam coğrafyasında *teñri* sözcüğünden sonra genellikle kullanılan Arapça *ta‘ālā* gibi art ünlülü sıfatların önceki sözcüğe etkisi ile oluşmuş olabilir: *teñri ta‘ālā* > *tañrı ta‘ālā* (Tekin, 2024, s. 13). Sözcük lehçelerden Hakas Türkçesinde *tiger*, Karaçay-Balkar Türkçesinde *teyri*, Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde *teñir*, Oyrot Türkçesinde *teñeri*, Sarı Uyгур Türkçesinde *teñer*, Şor Türkçesinde *teğri*, Uyğur Türkçesinde *teñri* şeklindedir (Şirin, 2019, s. 27).

teñri sözcüğünün etimolojisi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Sözcüğün etimolojisi ile ilgili ilk görüş **teñir-i* şeklindedir. Talat Tekin *teñri* sözcüğünü, “döndürmek, çevirmek, kuşatmak” anlamına gelen **teñir-* fil gövdesine dayandırmakta, *-i* fiilden isim yapım ekiyle de genişletmektedir (2024, s. 13). Sözcüğün Eski Türkçedeki “çepeçevre” anlamına gelen *tegre* ve “değirmen” anlamına gelen *teğirmen* sözcüklerinin de kökü olan **teğir-* (daha eski

düşünülmemektedir. Sözcüğün *tiān* “üst” sözcüğüyle bağlantılı olduğu, semantik gelişiminin üst, yüksek > gökyüzü olarak kurulabileceği belirtilmektedir (Schuessler, 2007, s. 495).

versiyonu ise **teñir-* fiilinden türediğini ifade etmektedir. Tekin ayrıca, *teñri* sözcüğünün içindeki *-ñr-* ünsüz öbeğinin Türk dilinin ses bilimsel yapısına aykırı olmadığını belirtmekte, Eski ve Orta Türkçede bu ünsüz öbeğinin yer aldığı sözcüklerin varlığını *Divânu Lugâti't-Türk*'ten örneklerle açıklamaktadır: *çınra-* “çınlamak”, *kınrak* “et ve hamur kesmekte kullanılan satır”, *konragu* “çingirak”, *öñrâ* “önde, doğuda” vb. (2024, s. 13).

Talat Tekin'in etimolojisini destekleyen İbrahim Taş, **teñir-* ~ *tegir-* fiil gövdesindeki ses farklılığını Eski Türkçede bulunan *-ñ-* ~ *-g-* nöbetleşmesine dayandırmakta, *eñir-* ~ *egir-* “eğirmek” ile *eñin* ~ *egin* “omuz” örnekleriyle açıklamaktadır (2020, s. 142).

teñri sözcüğünün etimolojisi hakkındaki ikinci görüş ise, *teñ+ri* biçimindedir. Sözcüğün “tan, üst, gök” anlamlarına gelen *tañ* isim gövdesinden yön gösterme eki olan *+ra* getirilerek *teñri* ~ *tañrı* biçimini oluşturulduğu düşünülmektedir (Alyılmaz, 2013, s. 42). Türkçede *+GARU*, *+ArI*, *+rA* yön gösterme ekleri, fiilin yönünü ifade etmek için yer ve zaman adlarına eklenmektedir (Korkmaz, 2023, s. 254). Zeynep Korkmaz'a göre *+rA* eki, canlılığını kaybetmiş ektir ve *sonra*, *taşra*, *üzere*, *üzre*, *dışarı*, *beri*, *geri* vb. kalıplaşmış sözcüklerde yaşamaktadır (2023, s. 254).

Cengiz Alyılmaz'a göre *içre*, *taşra* gibi Eski Türkçe metinlerinde sıkça karşılaşılan sözcüklerin oluşumundaki *+rA* eki *tañrı* sözcüğünün oluşumundaki *+rI* ekiyle aynıdır (*+rA* > *+rI*) (2013, s. 42). Türkçede *l*, *n*, *y*, *m*, *r* ünsüzlerinin içinde bulundukları sözcüklerdeki ünlüleri hem daraltıcı ve hem de inceltici özelliği bulunmaktadır. *Tan* sözcüğündeki *n* ünsüzü ile *+rA* yön gösterme ekindeki *r* ünsüzü, kalın ünlülü *tañra* (> *tañrı* > *tanrı*) sözcüğünün ince ünlülü *teñri* (> *tenri*) versiyonunu ortaya çıkarmaktadır (Alyılmaz, 2013, s. 42).

Çinli tarihçiler, *teñri* olarak ifade edilen tanrının ortaya çıkışının MÖ III-V yüzyıllardan daha geç olmadığına inanmaktadırlar. *teñri* sözcüğünün etimolojisini Türkçe “gün doğumu” anlamına gelen *tañ* ve “güneşin eski dinî adı” olan *Ra* sözcüklerinin birleşimi ile *tañ+ra* biçiminde oluştuğuna dair bir görüşle açıklamaktadırlar (Namatov, Asakura & Namatov, 2014).

S. G. Clauson'a göre çok eski olan *teñri* sözcüğü, -daha eski değilse- muhtemelen ön Türkçe dönemi metinlerinden MÖ III. yüzyılda Hsiung-nu diline kadar izlenebilmektedir. Başlangıçta “fiziksel gökyüzü” anlamında gibi görünen *teñri* sözcüğü daha erken bir dönemde dinî anlam kazanmış ve daha önceki metinlerde daha yaygın bir anlam olan tanrı olarak “gök” anlamına gelmiştir. Manihaizm ve Budizm'e ait metinlerinde sözcük, “Tanrı” anlamında kullanılmaktayken *Kutadgu Bilig*'de ise “Tanrı” anlamı için yaygın olarak *bayat* sözcüğünün yanı sıra *Allāh* ve *hudāy* sözcükleri kullanılmaktadır (Clauson, 1972, s. 523b). Clauson *teñri* sözcüğünün etimolojisi üzerinde bir değerlendirme yapmamaktadır.

Türkçede “gökyüzü” sözcüğü için eskiden “mavi” anlamına da gelen *kök* sözcüğünün kullanıldığını belirten G. Doerfer, *teñri* sözcüğünün, yeni bir dinî düşüncenin etkisi altında, dinî terim olarak kullanılması, “Allah” anlamını karşılaması ile nesne olarak “gökyüzü” anlamını da koruması ve kavramlar arasındaki farkın vurgulanması gerektiğini söylemektedir (Akt. Erol, 2008, s. 504).

teyri sözcüğü ile ilgili bir diğer görüş, sözcüğün Sümercede “gök; gök tanrı” manalarında kullanılan *dıngır* ~ *dingir* sözcüğünden gelmiş olabileceği ve *tingir*, *tingri*, *tengri* gibi versiyonlara dönüştüğüdür (Güngör, 2010, s. 570). Sümerce çivi yazısı işareti *dığır* ✱ tanrıyı simgeleyen bir ideogramdır ancak başlangıçta sekiz ışınlı bir yıldızın resmidir (Rawlinson, 1870, s. 64). Hem “tanrı”yı hem “gökyüzü”nü temsil eden bu işaretin anlamı bağlama göre belirlenmektedir (Hayes, 1990, s. 13). Özellikle Sümer tanrısı An’ı temsil ettiği düşünülen *dığır* sözcüğü, “gökyüzü” veya “cennet”i simgelemektedir. Sözcüğün telaffuzu “dimer” olarak bilinmektedir (Edzard, 2003, s. 32). Eski Sümercedeki *n* sesinin önce *ng*’ye sonrasında *m*’ye dönüşmesi ile sözcük yeni Sümercede *dimir* biçiminde kullanılmaktadır (Hommel, 1886, s. 357).

Sümercedeki *tingir* ~ *diğir* sözcüğü, “tanrı, ilâh, tanrıça” olarak açıklanmakta, dişi ya da eril fark etmeksizin tüm tanrılar için kullanılmaktadır (Aydın, 2013, s. 1320; Karabulut ve Güzelsoy, 2020, s. 73). Sözcüğün kökeni, gök-Tanrı ilişkisi ve Sümerce metinlerdeki kullanımları Van Dijk (1971) tarafından incelenmiştir. Yaratıcıya dair inançlar ve mitolojik düşünceler, çoğunlukla “sonsuzluk, kusursuzluk, her yerde bulunma ve her şeye hükmetme” anlayışını içermekte, tam da bu sebeple yaratıcı ile gök veya gök cisimleri arasında bir ilişki olduğuna inanılmaktadır (Karabulut ve Güzelsoy, 2020, s. 73). Yaratıcı ile iletişim hâlindeyken ve dua ederken genellikle yüz göğe çevrilmekte, yine eller göğe açılmaktadır.

J. P. Roux, Türklerin ve Moğolların tek tanrıya inandıkları, onun da gökyüzünde bulunduğu, yeryüzünde ise sadece bir hükümdarın olduğu düşüncesine dikkat çekmektedir (2001, s. 61). Bu nedenle Gök Tanrı’nın “ulu, yüce; yüksek; mavi, gri-mavi; güçlü ve sonsuz” gibi özelliklere sahip olduğunu ifade etmektedir (Roux, 2001, s. 61).

Eski Türkçede *teyri* sözcüğü, “hem gözle görülen gök” hem de “yaratıcı, Allah” anlamlarına gelmektedir. Abdülkadir İnan, Şamanistlerin bir dağı veya ırmağı bir ruh olarak gördükleri gibi, Eski Türklerin de göğü, semayı maddi bir varlık olarak gördüklerini belirtmekte; gökyüzünü, yüksek ve büyük bir ruh veya bir tanrı olarak kabul etmektedirler (İnan, 1986, s. 28). Bu anlayış, göğün hem fiziksel varlık olarak algılanması hem de ruhsal veya ilahi bir varlık olarak görülmesi şeklinde yorumlanabilir. R. Grousset *Bozkır İmparatorluğu* adlı eserinde Türklerin yeri ve göğü yaratan ve “Tanrı” dedikleri bir yaratıcıya taptıklarını, ona çeşitli hayvanlar kurban ettiklerini anlatmaktadır (1980, s. 96-97).

G. Doerfer’in belirtmiş olduğu gök ve *teyri* kavramları arasında oluşturulan farka Abdülkadir İnan da değinmektedir (1986, s. 27). Maniheizm ve Budist çevrede oluşturulan metinlerde *teyri* sözcüğünün Köktürk yazıtlarındaki manasıyla kullanılmakla birlikte maddi bir varlık olarak düşünülen *teyri* “gök, sema” sözcüğünden ayırt edildiğini belirtmektedir (Erol, 2008, s. 504).

Dünya dillerinde tanrı kavramını karşılayan sözcüklerle ilgili çalışma yapan Deniz Demiryakan (2022, s. 20), bu sözcüklerin en başta “gökyüzü; yukarı” ile ilgili olduğunu, sonrasında “baba; kral; üstün kişi” gibi anlamlar kazanarak zamanla “tanrı” anlamına geldiklerini belirtmektedir.

teñri sözcüğünün kökeni ile ilgili pek çok görüş ortaya konmuş ancak ortak bir fikre varılamamıştır. Çalışmanın hacmi gereği *teñri* sözcüğünün kökeni hakkındaki yaygın görüşlere yer verilmiştir. Sözcüğün kökeni hakkındaki diğer görüşler için bk. Georg, 2001, s. 83-100.

3.2. Eski Türkçede *Teñri* Sözcüğü

teñri (𐰚𐰽𐰸) kavram işareti, Eski Türkçe metinlerde çoğunlukla “gök, gökyüzü, gökyüzünde olan; Tanrı, Tanrı’ya ait, ilahî, ilahî güce sahip olan; Tanrı tarafından yaratılan; Tanrının temsilcisi” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Alyılmaz, 2013, s. 41). *teñri* sözcüğünün temel anlamı “gök, gökyüzü”dür. Eskiçağ kültürlerinde gök gürültüsü, şimşek, yağmur gibi olayların gökyüzünde olağanüstü bir varlığın delili olarak kabul edilmesi düşüncesine dikkat çeken Hatice Şirin, gök-Tanrı ilişkisinden dolayı göğün “Tanrının meskeni” sayıldığını belirtmektedir (2019, s. 26).

Köktürk ve Yenisey Yazıtlarını analiz eden M. M. Oglu Mamedov, *teñri* sözcüğünün yazıtlarda “yaratma, kağana güç verme, himaye, insan kaderlerinin belirlenmesi ve cezalandırma” gibi işlevlerle kullanıldığını belirtmektedir (2020, s. 401-402). Ferruh Ağca, *teñri* sözcüğünün “yaratıcı” anlamının daha çok İslami metinlerde belirginleştiğini belirtmekte, eski Türkçede *teñri* sözcüğünün “yaratma, buyurma, lütfetme, ülke bahsetme, talih, bilgi ve kağan verme” gibi vasıfları da içinde barındırdığından bahsetmektedir (2015, s. 210).

Cengiz Alyılmaz’a göre Türk boy ve toplulukları Tanrı’nın “yüceler yücesi” olduğuna inanmakta, Tanrı’yı göklerde, gökyüzünde, yükseklerde düşünmekte, bu nedenle yaratıcıya “tanda, üstte, gökyüzünde bulunan” manalarını taşıyan *teñri* sıfatını yakıştırmaktadır (2013, s. 42). Eski Türkçe metinlerde *teñri* sözcüğü ayrıca kağan ve kumandanların ad ve unvanlarında *teñri teg teñride bolmış türk bilge kağan, teñride bolmış alp külüg bilge kağan, ay teñride kut bulmış alp ulug bilge kagan* gibi açıklayıcı veya belirleyici unsur² olarak kullanılmaktadır (Alyılmaz, 2013, s. 42).

Dillerin gelişiminde kolaylık ve anlaşılabilirlik ilkeleri gereğince, işlek olarak kullanılan anlamlı ve işlevli dil öğeleri belli bir süre sonra işlekliğini kaybederek veya görevlerini diğer öğelere bırakarak düşmüşlerdir (Gemalmaz, 1992, s. 28). Türk kağan ve kumandanlarının adlarındaki *teñri* sözcüğünün belirleyici öğeleri de zamanla bu anlamlarını *teñri* sözcüğüne bırakarak işaretsiz hâle gelmişlerdir (Alyılmaz, 2013, s. 42). Çalışmanın bu bölümünde Köktürk, Uygur ve Yenisey Yazıtları incelenmiş, *teñri* sözcüğünün kullanım ve anlamları belirlenmiştir.

3.2.1. Köktürk Yazıtları

Köktürk Yazıtları arasında bulunan Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları başta

² Köktürk Yazıtlarında geçen *teñri teg teñride bolmış türk bilge kağan* ve *teñri teg teñri yaratmış türk bilge kagan* ibareleri F. S. Barutçu Özönder (1996), Serkan Şen (2010), Ceval Kaya (2020) ve Eyup Sertaç Ayaz (2021) tarafından ayrıntılı olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

olmak üzere Ongi (Ongin) ile Küli Çor Yazıtları çalışmaya dâhil edilmiştir.

3.2.1.1. Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları

Türk dilinin en eski yazılı belgeleri arasında Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları yer almaktadır. Yazıtların Orhun Abideleri olarak da anılmasının sebebi Moğolistan'da bulunan Orhun ırmağının eski yatağı yakınında bulunmasıdır. Yazıtlar 1889 yılında Yadrintsev tarafından bulunmuştur. 732 yılında dikilen Kül Tigin Yazıtı ile 735 yılında yazılmış olan Bilge Kağan Yazıtı arasında yaklaşık bir kilometre mesafe vardır (Tekin, 1998, s. 10; Ercilasun, 2016, s. 340).

Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* adlı eserinde *teŋri* sözcüğünün anlamlarını “gök, gökyüzü; tanrı” olarak belirlemiştir (2008, s. 173). Yazıtlar üzerinde çalışma yapan Muharrem Ergin ise sözcüğü “gök; Tanrı; ilâh, ilâhe, gök Tanrısı” olarak açıklamaktadır (2011, s. 114). Kül Tigin Yazıtında 16 kez tespit edilen *teŋri* sözcüğü, dokuz yerde “Tanrı, yaratıcı, ilâh” anlamındayken sadece beş yerde “gök, gökyüzü” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca *teŋri teg teŋride bolmış* ibaresi içerisinde bir kez geçen sözcük, Bilge Kağan'ın unvanı olarak kullanılmıştır. Kül Tigin Yazıtında tespit edilen *teŋri* sözcüğünün kullanımları şunlardır:

KT G 1 *t(e)ŋri t(e)g t(e)ŋride bolm(ı)ş türük bilge k(a)g(a)n*, bu ödke ol(u)rt(u)m. “(Ben), **Tanrı** gibi (ve) **Tanrıdan** olmuş Türk Bilge Hakan bu devirde (tahta) oturdum.” (Tekin, 2008, s. 20, 21).

KT G 9 *t(e)ŋri y(a)rl(ı)k(a)dukin üçün [ö]z(ü)m kuutum b(a)r üçün k(a)g(a)n ol(u)rt(u)m* “**Tanrı** lütfkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum.” (Tekin, 2008, s. 22, 23).

KT D 1 *üze kök t(e)ŋri (a)sra y(a)gız y(e)r kıl(ı)ndukda (e)kin (a)ra kişi oğlu k(ı)lınmış* “Üstte mavi **gök** (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.” (Tekin, 2008, s. 24, 25).

KT D 10 *üze türük t(e)ŋrisi türük iduk yiri* “Yukarıdaki Türk **Tanrısı** (ve) Türk kutsal yer” (Tekin, 2008, s. 26, 27).

KT D 11 *ög(ü)m ilbilge k(a)tun(u)g t(e)ŋri töp(ü)sinte tut(u)p yüğ(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)nç* “Annem İlbilge Hatunu **gögün** tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.” (Tekin, 2008, s. 26, 27).

KT D 12 *t(e)ŋri küüç birtük üç(ü)n k(a)ŋım k(a)g(a)n süsi böri t(e)g (e)rmiş y(a)gısı koon t(e)g (e)rmiş* “**Tanrı** güç vermiş (olduğu) için, babam hakan askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş.” (Tekin, 2008, s. 26, 27).

KT D 15 *t(e)ŋri y(a)rl(ı)k(a)duk üçün...* “**Tanrı** (öyle) buyurduğu için...” (Tekin, 2008, s. 28, 29).

KT D 22 *üze t(e)ŋri b(a)sm(a)s(a)r (a)sra yir t(e)l(i)nm(e)s(e)r türük böd(u)n (e)l(i)ŋ(i)n törün(i)n k(e)m (a)rt(a)tı [ud(a)ç(ı) (e)rti...* “Üstte(ki) **gök** çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdir?” (Tekin, 2008, s. 30, 31).

KT D 25 t(e)evri il bir(i)gme t(e)evri türük bod(u)n (a)tı küsi yok bolm(a)zun [tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)evri] “Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı...” (Tekin, 2008, s. 30, 31).

KT D 29 kisre t(e)evri y(a)rl(ı)k(a)zu kut(u)m b(a)r üç(ü)n ülüg(ü)m b(a)r üçün ölt(e)çi bod(u)n(u)g tirg(ü)rü ig(i)t(ti)m “Sonra, Tanrı bağışlasın, ilâhi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum.” (Tekin, 2008, s. 32, 33).

KT K 4 t(e)evri yir bulg(a)kin üçün y(a)gı boltı “Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular.” (Tekin, 2008, s. 36, 37).

KT K 10 öd t(e)evri aysar kişi oğlu koop ölg(e)li törim(i)ş “Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış.” (Tekin, 2008, s. 38, 39).

KT GD t(e)evr[ide] tir(i)gd(e)kiçe [.....] “Gök(lerde de) hayattaki gibi (olasınız).” (Tekin, 2008, s. 40, 41).

KT GB t(e)evri bolca [.....] “tanrı olunca...” (Tekin, 2008, s. 40, 41).

Bilge Kağan Yazıtında 23 kez tespit edilen *tevri* sözcüğü, 12 örnekte “Tanrı, yaratıcı, ilâh” anlamında, beş örnekte “gök, gökyüzü” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca altı kez Bilge Kağan’ın unvanı *tevri teg tevride bolmış* ibaresi ve Bilge Kağan’ın oğlu Tevri Kağan’ın unvanı *tevri teg tevri yaratmış* ibaresinde kullanılmıştır. Hem Kül Tigin hem Bilge Kağan Yazıtında geçen “mavi gökyüzü” olarak anlamlandırılan *kök tevri* ibaresini Ferruh Ağca “gök, sema” anlamında ikileme olarak değerlendirmektedir (2015, s. 214). Yazıtta tespit edilen *tevri* sözcüğünün kullanımları şunlardır:

BK G 13 t(e)evri t(e)g t(e)evri y(a)r[(a)t]m(ı)ş türük bilge [k(a)g(a)n]... “Tanrı gibi Tanrıca (tahta oturulmuş) Türk Bilge Hakan...” (Tekin, 2008, s. 68, 69).

BK B 3 y(a)y bols(a)r üze t[(e)evri] “İlkbahar gelince, yukarıda (gök?)” (Tekin, 2008, s. 70-71).

BK K 1 t(e)evri t(e)g t(e)evride bolm(ı)ş türük bilge k(a)g(a)n... “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı’dan olmuş Türk Bilge Hakan...” (Tekin, 2008, s. 44, 45).

BK K 7 t(e)evri y(a)rl(ı)k(a)dukin üç(ü)n öz(ü)m kuut(u)m b(a)r üç(ü)n k[(a)g(a)n ol(u)rt](u)m “Tanrı lütfkâr olduğu için, kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) tahta oturdum.” (Tekin, 2008, s. 46, 47).

BK K 9 [t](e)evr[i] y(a)rl(ı)k(a)d[uk ü]ç[(ü)n ö]z(ü)m ol(u)rt(u)k(u)ma tör[t b]ul(u)nd(a)k[ı bo]d(u)n(u)g itd(i)m y(a)r[(a)t]d(i)m i[.....] “Tanrı lütfettiği için tahta oturduğumda (ben de) dört bucaktaki halkları tanzim ettim (ve) düzene soktum.” (Tekin, 2008, s. 46, 47).

BK K 10 üze t(e)evri (a)s[r]a y(e)r y(a)rl(ı)k(a)duk üç[(ü)n] “Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için...” (Tekin, 2008, s. 46, 47).

BK K 12 üze t(e)evri (e)rkl(i)g [.....t] “Yukarıda Tanrı kudretli...” (Tekin, 2008, s. 48, 49).

BK D 1 t(e)evri t(e)g t(e)evri y(a)r(a)tm(ı)ş türük bilge k(a)g(a)n... “Tanrı gibi, Tanrı

(hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan,...” (Tekin, 2008, s. 50, 51).

BK D 2 *üze kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(ı)nm(ı)ş]* “Üstte mavi **gök(yüzü)** altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.” (Tekin, 2008, 50, 51).

BK D 10 *türük t(e)ñrisi <türük> ıduk yiri...* “Türk **Tanrısı** (ve) kutsal yer...” (Tekin, 2008, s. 52, 53).

BK D 11 *t(e)ñri küç birtük üç(ü)n k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n süsi böri t(e)g (e)rm(i)ş y(a)g(ı)si kooñ t(e)g (e)rm(i)ş* “**Tanrı** güç vermiş (olduğu) için, babam Hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (ise) koyun gibi imiş.” (Tekin, 2008, s. 54, 55).

BK D 13 *t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n ill(i)gl(i)g ils(i)r(e)tm(i)ş...* “**Tanrı** (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış...” (Tekin, 2008, s. 54, 55).

BK D 14 *t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üçün...* “**Tanrı** (öyle) buyurduğu için...” (Tekin, 2008, s. 54, 55).

BK D 18 *üze t(e)ñri b(a)sm[(a)s(a)r (a)sra] y(e)r t(e)l(i)nm(e)s(e)r* “Üste(ki) **gök** çokmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe,” (Tekin, 2008, s. 56, 57).

BK D 21 *ög(ü)m k(a)tun(u)g köt(ü)r(ü)gme t(e)ñri il b(e)r(i)g[me t(e)ñri türük bod(u)n (a)ıtı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri k(a)g(a)n ol(u)rtıdı* “annem Hatunu yücelten **Tanrı**, (onlara) devlet veren **Tanrı**, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o **Tanrı** hakan (olarak) tahta oturttu.” (Tekin, 2008, s. 58, 59).

BK D 29 *t(e)ñri y(e)r bulg(a)kin üç(ü)n ödiñ[e]* “**Gök** (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniye, ödlerine” (Tekin, 2008, s. 60, 61).

BK D 33 *t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n m(e)n k(a)zg(a)ntuk üç(ü)n türük böd(u)n [(a)nça] k(a)zg(a)n[m(ı)ş] (e)rinç* “**Tanrı** buyurduğu için, ben çalışıp kazandığım için Türk halkı (da) öylece kazanmış (oldu) şüphesiz.” (Tekin, 2008, s. 62, 63).

BK D 35 *üze t(e)ñri ıduk y(e)r sub [(e)çim k(a)g(a)n kuutı t(a)plam(a)dı (e)r(i)nç* “(Bu hareketi) yukarıdaki **Tanrı**, (aşağıdaki) kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz.” (Tekin, 2008, s. 62, 63).

3.2.1.2. Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk Yazıtı, ikinci Kağanlık döneminden kalmıştır. Köktürk Yazıtlarının doğu tarafında bulunan Tonyukuk Yazıtının Köktürk Yazıtlarından daha eski bir tarihte 720 ile 725 yılları arasında yazıldığı düşünülmektedir (Tekin, 1998, s. 10). İki tane büyük taşın dört yüzüne yazılmış yazıt 1897’de Klementz tarafından Moğolistan’ın başkenti olan Ulan Batur’da bulunmuştur (Ercilasun, 2016, s. 350).

Tonyukuk Yazıtının I. ve II. taşında yedi yerde geçen *teñri* sözcüğü, yalnızca “Tanrı” anlamında kullanılmıştır. Yazıtta tespit edilen örnekler şunlardır:

T B 2 *t(ä)ñri (a)nça t(e)m(i)ş (ä)r(i)nç k(a)n b(e)rt(i)m.* “**Tanrı** şöyle demiş olmalı: “(Sana) han verdim.” (Tekin, 1998, s. 82; Şirin, 2016, s. 638).

T B 3 *İç(i)kdük üç(ü)n t(ä)ñri öl t(e)m(i)ş (e)r(i)nç.* “(Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için **Tanrı** “Öl!” demiş olmalı.” (Tekin, 1998, s. 83; Şirin, 2016, s. 638).

T B 6 *(a)nta kisträ t(ä)ñri bil(i)g b(e)rtük üç(ü)n öz(ü)m ök k(a)g(a)n kışd(ı)m* “Ondan sonra, **Tanrı** akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.” (Tekin, 1998, s. 83; Şirin, 2016, s. 638).

T G 16 *...biz (e)ki biñ (ä)rt(i)m(i)z süñ(ü)şd(ü)m(ü)z t(ä)ñri y(a)rl(ı)k(a)dı* “Biz iki bin (kişi) idik. Savaşttık. **Tanrı** buyurdu.” (Tekin, 1998, s. 85; Şirin, 2016, s. 639).

T B 38 *t(ä)ñri um(a)y iduk y(e)r sub b(a)sa b(e)rti (ä)r(i)nç* “Galiba, **Tanrı** Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler.” (Tekin, 1998, s. 91; Şirin, 2016, s. 641).

T B 40 *t(ä)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n öküş t(e)y(i)n* “**Tanrı** buyurduğu için düşman çok diye...” (Tekin, 1998, s. 91; Şirin, 2016, s. 641).

T D 53 *t(ä)ñri y(a)rl(ı)k(a)zu* “**Tanrı** esirgesin...” (Tekin, 1998, s. 93; Şirin, 2016, s. 642).

3.2.1.3. Ongi (Ongin) Yazıtı

Günümüzde Moğolistan’da yer alan ve 1891 yılında N. M. Yadrintsev tarafından bulunan Ongi Yazıtı, önemli yazıtlardan biridir (Aydın, 2019, s. 120). Yazıtta, II. Türk Kağanlığındaki kağanlardan İlteriş, Kapgan ve Bilge Kağan’dan bahsedilen bahsedilmektedir.

Ongi Yazıtında dokuz kez tespit edilen *teñri* sözcüğü, üç yerde “gök, gökyüzü”, iki yerde Bilge Kağan’ın sıfatı olarak “aziz” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Yazıtta ayrıca dört yerde *teñriken* sözcüğü “aziz, kutlu, hazretleri” anlamında kullanılmıştır. *teñriken* sözcüğüyle bahsedilen kişi İlteriş Kağan’dır.

O D 3 *Türk bodun yitmezün téyin yuluk ermezün téyin üze teñri tér ermiş.* “Türk halkı yitip gitmesin diye yok olmasın diye, yukarıda (ebedi) **gök** şöyle dermiş:” (Aydın, 2019, s. 123).

O K 2 *Teñri bilge kaganka sakınıp işig küçüg bérsigim bar ermiş erinç.* “**Aziz** Bilge Kağan’a da işi gücü vereceğim var imiş elbette.” (Aydın, 2019, s. 125).

O K 3 *Teñri bilge kaganta adrılmalım.* “**Aziz** Bilge Kağan’dan ayrılmayalım.” (Aydın, 2019, s. 125).

O K 4 *Üze teñri koñ yılka yétinç ay küçlüg alp er kaganımda adrılı bardınız. ... yér teñri ...* “Yukarıda (ebedi) **gök**, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanımdan ayrılıverdiniz.” ... “yer (ve) **gök**” (Aydın, 2019, s. 126).

O D 5 *Kanıım бага teñriken yen anta yorımış.* “Babam Baga **hazretleri** tarafından? orada ilerlemiş.” (Aydın, 2019, s. 124).

O D 6 *Teñrikenke işig bértin téyin yarlıkamış. ... Teñriken yor[ımış].* “(Baga) **hazretlerine** işi gücü verdim diyerek lütfetmiş. ... (Baga) **hazretleri** ilerlemiş.” (Aydın, 2019, s. 124).

OD 8 *Teŋriken* *al<kın>mazun téyin...* “(Baga) **hazretleri** mahvolmasın diye...” (Aydın, 2019, s. 124).

3.2.1.4. Küli Çor Yazıtı

1912 yılında W. Kodwicz tarafından Moğolistan’da bulunan Küli Çor Yazıtı, Türk runik harfli yazıtlardan biridir (Aydın, 2019, s. 128). 30 satır olan yazıtta *teŋri* sözcüğü geçmemektedir.

3.2.2. Uyğur Yazıtları

Uygur Yazıtlarının tamamı taranmış, *teŋri* sözcüğünün tespit edildiği Tes, Taryat (Terh), Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Karı Çor Tigin (Xi’an), II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin Uul (Gürbelcin) ve Bömbögör yazıtları çalışmaya dâhil edilmiştir.

3.2.2.1. Tes Yazıtı

1976 yılında S. G. Klyashtorny, S. Kharjaubai ve A. Oçir başkanlığındaki Sovyet-Moğol Tarih ve Kültür Heyeti tarafından Tes Irmağı yakınlarında bulunmuştur (Tekin, 1989, s. 389). Tes Yazıtında iki kez tespit edilen *teŋri* sözcüğü “gök” anlamıyla bir kez, *teŋride bolmış él étmiş* ibaresinde de bir kez geçmektedir.

Tes K 1 <...> [yér] *teŋri* kılıntokda uyğur kagan olormış. “Yer (ve) **gök** yaratıldığında Uyğur kağanı tahta oturmuş.” (Aydın, 2018, s. 35).

Tes D 1 *teŋr<i>de bolmış él étmiş uyğur kagan olorm[ış]*. “**Tengride** Bolmuş El Etmiş Uyğur Kağan tahta oturmuş.” (Aydın, 2018, s. 36).

teŋride bolmış ibaresi “Tanrıdan olmuş” anlamına gelen bir deyimdir ve Köktürk kağanlarının unvanlarından gelmektedir, *el etmiş* deyiimi ise “halkı düzene sokmuş, devlet kurmuş” anlamındadır (Tekin, 1983, s. 816).

3.2.2.2. Taryat (Terh) Yazıtı

Taryat (Terhin) Yazıtı 753 yılında Moyun Çor tarafından yazdırılmış ve diktirilmiştir. Uyğur Devleti (745-840)’nin ikinci hükümdarı olan Moyun Çor (747-759), devletin kurucusu Kül Bilge Han’ın oğludur (Tekin, 1983, s. 798). *teŋri* sözcüğü yazıtta “gök” anlamıyla iki kez kullanılmaktayken; “ilahi; yüce” anlamıyla iki ve *teŋride bolmış el etmiş bilge kagan* ibaresiyle de üç kez kullanılmaktadır. Bu ibare Uyğur Kağanı Moyun Çor’un unvanıdır. Yazıttaki *teŋrim kan* ifadesi ile bahsedilen kişi de Moyun Çor’dur.

Ta D 4-5 *Atımın üze kök teŋri asra yagız yér yana <...> -ntar atantım*. “Adımı yukarıda mavi **gök**, aşağıda yağız yer yine atandım.” (Aydın, 2018, s. 41).

Ta G 6 *Teŋride bolmış él étmiş bilge kagan atadı*. “**Tengride** Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (olarak) atadı.” (Aydın, 2018, s. 44).

Ta B 1 *Teŋride bolmış él étmiş bilge kagan él bilge katun...* “**Tengride** Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (ve eşim) El Bilge Katun...” (Aydın, 2018, s. 44).

Ta B 3 *Üze kök teŋri yarlıkadok üçün asra yagız yér igit<d>ök üçün...* “Yukarıda mavi

gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için...” (Aydın, 2018, s. 45).

Ta B 6 Teñride bolmış él étmiş bilge kanım içreki bodumı altmış. “**Teñride** Bolmuş El Etmiş Bilge Kağanımın kendisine tâbi boyların sayısı altmış (idi).” (Aydın, 2018, s. 46).

Ta K 1 Teñrim kanım t²k²m teg élig tutdı. “**İlahi (yüce)** hanım (?) gibi ülkeye sahip çıktı.” (Aydın, 2018, s. 47).

Ta K 2 Teñri kanım atlığı tokuz tatar yéti yégirmi... “**İlahi (yüce)** hanımı atlıları (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi...” (Aydın, 2018, s. 47).

3.2.2.3. Şine Usu Yazıtı

Uygur Yazıtları arasındaki en hacimli olan Şine Usu Yazıtı, 1909 tarihinde Moğolistan’da bulunmuştur. G. J. Ramstedt tarafından tespit edilen yazıt adını, bulunduğu yer olan Şine Usu Gölü’nden almaktadır (Aydın, 2018, s. 49). Yazıtta *teñri* sözcüğü “gök” anlamıyla üç kez, *teñride bolmış el etmiş* ibaresiyle de bir kez geçmektedir.

Şu K 1 Teñri[de] b[olmuş él étmiş bilge kagan b[en] <...> tölis <...> “(ben) **Tengride** Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan’ım. <...> Tölis <...>” (Aydın, 2018, s. 52).

Şu D 1-2 kulum küñüm bodunug Teñri yèr ayu bèrti anta sançdım yazoglug atlıg[ıg] <...> **Teñri** tuta bèrti... “Kullarım, hizmetçilerim ve halkım (için) **gök** (ve) yer buyruk verdi, orada mızraklandım. Günahkâr süvarileri <...> (ebedi) **gök** tutuverdi.” (Aydın, 2018, s. 54-55).

Şu G 9 küñüm kulum bodunug teñri yèr anta ayu [bè]rti anta sançdım “Hizmetçilerim (ve) kullarım, halkı(m) (için) **gök** (ve) yer öyle buyurduğu için (onları) orada mızrakladım.” (Aydın, 2018, s. 61).

3.2.2.4. I. Karabalgasun Yazıtı

Uygur Kağanlığı döneminden kalan I. Karabalgasun Yazıtı, VIII. yüzyılda yazılmıştır. Türkçe, Soğdca ve Çince oluşturulan yazıtın Soğdca ve Türkçe yüzü tahrip olmuştur (Orkun, 2011, s. 85). Yazıtta okunabilen yerlerin az olması, metni anlamlandırmayı da zorlaştırmaktadır (Aydın, 2018, s. 66). Yazıtta *teñri* sözcüğü dört kez geçmektedir. Metinde *teñriken* sözcüğünün yanı sıra *ay teñride kut bulmuş alp bilge teñri uygur kagan* unvanı yer almaktadır. Dördüncü satırda geçen cümle tam olarak okunamadığından anlamlandırılmamıştır.

KarB I/I 1-6 [b]o teñriken [ay] teñride k[u]t bulmuş al[p] bilge teñ[r]i uygur ka[gan]... “Bu **tenriken** in **Gökte** saadet bulmuş alp Bilge **tanrı** Uygur hakanının yazıtı.” (Aydın, 2018, s. 67; Orkun, 2011, s. 85).

KarB I/II 4 <...> teñ[r]i mar²n¹<...> (Aydın, 2018, s. 67).

3.2.2.5. Hoyto-Tamır Yazıtları

Hoyto-Tamır (Moğ. Tayhar-Çuluu) Yazıtlarının isimlendirilmesi yazıtın yazıldığı kaya parçasına dayanmaktadır. Bölgede yaşayan halk ve oradan geçen kişiler tarafından kayanın kutsal olduğu düşünülmesi sebebiyle üzerine çok çeşitli alfabelerle yazılar

yazılmıştır (Aydın, 2018, s. 71). *teŋri* sözcüğü yazıtlarda iki kez “gök”, bir kez “kutlu, aziz” anlamında, bir kez de *teŋride kut bulmuş* ibaresinde geçmektedir. Ayrıca yazıtlarda *teŋriken* “saygıdeğer” sözcüğü bulunmaktadır.

HT VI 1 *teŋr<i>ken alp kutlug bilge kan* “Saygıdeğer Alp Kutlug Bilge Han” (Aydın, 2018, s. 76).

HT VII 2 *teŋride kut bulmuş* “Tengride kut bulmuş” (Aydın, 2018, s. 76).

HT VII 4 *k² <...>r²<...> kut teŋri kutlug bolzun* “<...> kut, (ebedî) **gök** kutlu olsun.” (Aydın, 2018, s. 76).

HT XIII 4 *teŋri <...>k* “(ebedî) **gök** <...>” (Aydın, 2018, s. 78).

HT XXI <...> arka? s²lk¹ <...>m teŋrim “<...> arka? <...> **kutlum, azizim**” (Aydın, 2018, s. 81).

3.2.2.6. Karı Çor Tigin (Xi'an) Yazıtı

Çin'in Tang devrindeki başkenti Chang'an (günümüzde Xi'an) şehrinde 2012 yılında bir mezar taşı bulunmuştur. Bu mezar taşı, 222 Çince karakterli bir metinden ve eski Türkçe 17 satırlık bir metinden oluşmaktadır. Yazıtı, Xi'an'daki Datangxishi Müzesinde korunmaktadır (Ariz-Aydın, 2014, s. 65).

bögü : bilge : t(e)ŋri kaŋ inisi k(a)ŋı çor tig(i)n “Bögü Bilge **Tengri** Han(ın) küçük kardeşi Karı Çor Tigin” (Alyılmaz, 2013, s. 20).

Yazıtta *teŋri* sözcüğü bir kez *teŋri kan* ifadesi içerisinde geçmektedir. Bu ifade, Türk kağan ve kumandanlarının adlarındaki *teŋri* sözcüğünün belirleyici öğelerinin zamanla anlamlarını *teŋri* sözcüğüne bırakarak işaretli hâle gelmesiyle oluşmuştur (Alyılmaz, 2013, s. 42).

3.2.2.7. II. Karabalgasun Yazıtı

Myagmarjav isimli kişi tarafından 1973 yılında Karabalgasun kentinin kuzey tarafında keşfedilmiştir (Aydın, 2018, s. 88). Yazıtta sadece bir kez geçen *teŋri* sözcüğü “gök” anlamındadır.

KarB II 6 *kök teŋride* “mavi **gökte**” (Aydın, 2018, s. 89).

3.2.2.8. Arhanan Yazıtı

Yazıt, Moğolistan'ın Bulgan eyaletinde bulunmuştur. Üç satırlık runik metin ve damgalardan oluşmaktadır. E. Tryjarski tarafından yazıtın ilk okuma ve anlamlandırması yapılmıştır (Sinanoğlu, 2021, s. 395). Arhanan Yazıtında *teŋri* sözcüğü yalın hâlde geçmezken “kutlu, aziz” anlamına gelen *teŋriken* sözcüğü iki kez kullanılmıştır.

Arh. 1 *teŋri<i>ken kunçuy yégen botur érkin awlak?* “**Kutlu** prenses, Yegen Botur Erkin Avlak eri olmuştu?” (Aydın, 2018, s. 91).

Arh. 2 *ben bitig bitidim kaya teŋr<i>ken kutlug boluŋ* “Yazıt yazdım. **Kutlu** kaya (gibi) kutlu olun!” (Aydın, 2018, s. 91).

3.2.2.9. Gurvaljin Uul (Gürbelcin) Yazıtı

Gurvaljin Uul (Gürbelcin) Yazıtı, Moğolistan'da Gurvaljin Uul'da bulunmaktadır. Yapıtı oluşturan satır sayısı, bilim adamlarını ikiye bölmüştür. Bazı bilim adamlarında göre yazıt bir satırdan oluşmaktayken; bazılarında göre ise üç satırdan oluşmaktadır. (Alyılmaz, 2005, s. 74-75). *Gurvaljin* sözcüğü Moğolcada “üçgen”, *uul* ise “dağ” anlamına gelmektedir (Alyılmaz, 2005, s. 74). Yazıtta bir kez geçen *tenri* sözcüğü “gök” anlamındadır.

Gur. Tenri kulu bitidim “(ebedi) göğün kulu (kölesi) (ben) yazdım. (Aydın, 2018, s. 91).

3.2.2.10. Bömbögör Yazıtı

Bömbögör Yazıtı, Moğolistan'da Şiveni Herem bölgesinde, Govi-Altay ve Bayanhöngör aймаğında bilim adamlarının keşif gezileri sonucunda bulunmuştur. Metin ilk kez Moğol bilim adamı Ts. Battalga tarafından yayımlanmıştır (Şirin User, 2010, s. 63). Yazıtta yönelme hâli eki almış biçimiyle geçen *tenri* sözcüğü “gök” anlamındadır.

Üzä <**t(ä)nr(i)k**>ä (a)sra y(e)erkä yükü)n<t>(ü)küm b(a)r (ä)rti y(a)ñ(ı)ltuk(u)m yok “Yukarıda **göge** (Gök Tanrı'ya, aşağıda toprağa (Yer Tanrısı'na) tapınmışlığım var idi; sapmışlığım yok (idi). (Şirin User, 2010, s. 64).

3.2.2.11. 1. Del Uul Yazıtı

Yazıtta bir kez geçen *tenri* sözcüğü Türk kağan ve kumandanları için kullanılan *tenri kan* ibaresi içerindedir.

t(ä)nr(i)k(a)n(ı)m ig(i)t(t)ük(i)n bun(u)m yok [“Tengri Han'ım beslediği için sıkıntım yok”] (Şirin, 2016, s. 658).

3.2.3. Yenisey Yazıtları

Yenisey Yazıtları, 1887 ile 1888 yıllarında Aspelin Mönsu bölgesi ile Sayan dağlarının ötesine iki keşif gezisi yapılması ile bulunmuştur. İ. R. Aspelin, W. Radloff ve S. E. Malov gibi araştırmacılar Yenisey Yazıtlarının araştırılmasında büyük katkıda bulunmuşlardır. (Kormuşin vd., 2016, s. 18-19). Yenisey yazıtlarının tarihi belli değildir fakat VIII-IX. yüzyıllar aralarında yazıldığı düşünülmektedir (Kormuşin vd., 2016, s. 19).

Çalışmada, Yenisey Yazıtları taranmış *tenri* sözcüğünün geçtiği yazıtlar çalışmaya dâhil edilmiştir. Yazıtlarda 15 kez tespit edilen sözcük, sekiz yerde “Tanrı, semavî, ilahî”, altı yerde “gökyüzü” anlamında kullanılmıştır. Tepsey Yazıtında iki kez geçen *tenri* sözcüklerinden ikincisi cümlelerin eksik olması nedeniyle anlamlandırılmamıştır.

3.2.3.1. Uyük Tarlak (Ye 1) Yazıtı

Ye 1/1 (a)t(i)m el tog(a)n tutuk b(ä)n t(ä)nr(i) (e)l(i)m kä elçisi (ä)rt(i)m “Adım El Togan Tutuk; ben **semavî** [veya **ilâhî**] elimin elçisi idim.” (Orkun, 2011, s. 441; Şirin, 2016, s. 662).

3.2.3.2. Uyük Turan (Ye 3) Yazıtı

Ye 3/2 t(ä)nr(i) el(i)m kä bökm(ä)d(i)m (ä)s(i)z(i)m-ä y(ı)ta “**Tanrı** [koruyan] devletime

doymadım, ne acı bana! Ne keder!” (Kormuşin, 2017, s. 219; Şirin, 2016, s. 662).

Ye 3/3 t(ä)ñri el(i)m tä y(ä)ml(i)g b(ä)n “**Tanrı** [koruyan] devletimde bir ben yâmlig'im” (Kormuşin, 2017, s. 219; Şirin, 2016, s. 662).

Ye 3/5 t(ä)ñri el(i)mkä k(a)zg(a)k(i)m ogl(u)m n²uz ogl(u)m (a)ltı biñ yunt(u)m “**Tanrı** [koruyan] devletim için kazancım benim oğullarım, usta oğulların ne çok (?), altı bin atımdır.” (Kormuşin, 2017, s. 219; Şirin, 2016, s. 662).

3.2.3.3. Barık (Ye 7) Yazıtı

Ye 7/3 t(ä)ñrid(ä)ki künkä y(e)rd(ä)ki el(i)mkä bökm(ä)d(i)m “**Gökyüzündeki** güneşe, yer üzerindeki devlete doymadım!” (Kormuşin, 2017, s. 234; Şirin, 2016, s. 663).

3.2.3.4. Elegest (Ye 10) Yazıtı

Ye 10/3 kök täñridä kün ay äsiz ärmiñ “**Gökyüzünde**, ne yazık, güneş ve ay vardı.” (Kormuşin, 2017, s. 265).

3.2.3.5. 1. Çaa-Hol (Ye 13)

Ye 13/3 t(ä)ñri el(i)m b(ä)gr(ä)k (e)l (i)n(a)nçu (a)t(a)nd(i)m ? (Şirin, 2016, s. 664).

3.2.3.6. 2. Çaa-Hol (Ye 14)

Ye 14/3 t(ä)ñri el(i)mkä b(a)şda b(ä)g(i)mkä bökm(ä)d(i)m “**Semavi** devlete, önder beyime doymadım!” (Kormuşin, 2017, s. 211; Şirin, 2016, s. 665).

3.2.3.7. 4. Çaa-Hol (Ye 16)

Ye 16/2 t(ä)ñri el(i)mkä b(a)şda b(ä)g(i)mkä bökm(ä)d(i)m “**Tanrı** koruyan devlete ve onun başındaki beyime doymadım.” (Kormuşin vd., 2016, s. 84; Şirin, 2016, s. 665).

3.2.3.8. 2. Kızıl Çıraa (Ye 44)

Ye 44/5 t(ä)ñri el(i)mkä tusum tok(u)z (ä)r öl(ü)rt(ü)m “**İlahi** devlete sağladığım kazanç şudur ki ben (bizzat) (düşmanın) dokuz kahraman erini öldürdüm.” (Kormuşin, 2017, s. 249; Şirin, 2016, s. 670).

3.2.3.9. Kejeelig-Hovu (Ye 45)

Ye 45/5 bir yetmiş yaş(ı)mga kök t(ä)ñr(i)dä küngä azd(i)m-a (ä)siz(i)m-ä “Yetmiş bir yaşında **gökyüzünde** güneşi görmez oldum, yazık bana!” (Kormuşin, 2017, s. 245; Şirin, 2016, s. 670).

3.2.3.10. 3. Elegest (Ye 53)

Ye 53/3 kök täñridä boltik är ol qan urı törämiñ “[Bir zamanlar] **gökyüzünde** [asil] bir er ortaya çıktı.” (Kormuşin, 2017, s. 312).

3.2.3.11. Demir Sug (Ye 92)

Ye 92/1 kök t(ä)ñr(i)dä kün (a)y (ä)siz(i)m-ä “Mavi **gökyüzünde** güneş ve ay, yazık bana!”

(Kormuşin, 2017, s. 181; Şirin, 2016, s. 674).

3.2.3.12. Tepsey (Ye 115)

Ye 115/1 *t(ä)ñridä kutlug t(ä)bs(ä)y t(ä)ñri* [“Gökyüzünde kutlu ...?”] (Şirin, 2016, s. 676).

3.3. İslami Dönem Metinlerinde Teñri Sözcüğü

İlk yazılı metinlerimizden Köktürk Yazıtlarında *teñri* sözcüğü, hem “gök, gökyüzü” olarak somut anlamda hem de “yaratıcı” olarak soyut anlamda kullanılmaktadır. Budist çevre Uygur metinlerinde ise bu sözcük Budizm’deki Tanrıları ifade etmekte, Buddha’nın sıfatını karşılamaktadır (Tokyürek, 2017, s. 87). X. yüzyılda İslamiyet’in kabul edilmesiyle birlikte *teñri* ~ *tanrı* biçiminde kullanılmaya devam etmektedir. Bu sözcüğün yanı sıra yaratıcıyı karşılamak için *Allah* sözcüğü de kullanılmaya başlanmıştır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan ve “sahip, efendi” anlamında kullanılan *idi* ~ *ıdı* sözcüğü İslamiyet’le birlikte gerek *Kutadgu Bilig*’de gerekse *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te aynı anlama sahip Arapça *mevlâ* sözcüğü için kullanılmıştır (Aksan, 2011, s. 178). *teñri* sözcüğü, *Kutadgu Bilig*’de sadece “tanrı” anlamında kullanılmıştır. Eserde bu anlam, *teñri* sözcüğünün yanı sıra en sık *bayat* sözcüğüyle karşılanmıştır. *Kutadgu Bilig*’de ayrıca *idi*, *ugan*, *rab*, *ilâh* sözcükler de yaratıcıyı ifade etmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te *teñri* sözcüğünün “tanrı” anlamında, Müslüman olmayanlarca ise “gök, sema” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud, bu insanların “gözlerine büyük, ulu gelen her şey” için de *teñri* sözcüğünü kullandıklarını, göğe secde ettiklerini dile getirmekte ve bu durumu ayıplamaktadır. Ayrıca bilgili kişiler için de *teñriken* ifadesinin kullanıldığını belirtmektedir (Atalay, 2013, s. 376). Kâşgarlı Mahmud eserinde “Tanrı, yaratıcı” kavramı için daha çok *Allah* sözcüğünü kullanmaktadır. İlerleyen dönemlerde *teñri* sözcüğü kalın ünlülü *tañrı* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. İslami dönemle birlikte Arapça *teâlâ* sözcüğüyle birlikte kullanılmaktadır.

Arapçada “Tanrı” kavramı için kullanılan pek çok ad ve sıfatlar Türkçeye çevrilerek kullanılmaktadır: *Yaratmış*, *Yaratgan* (> *Yaradan*, Ar. *hâlik* “yaratan”), *Keçürgen* “geçiren, bağışlayan” (Ar. *ğafür*, *ğaffâr* “bağışlayan, merhamet eden”), *Bayat* (Ar. *kadîm* “başlangıcı olmayan, ezeli”) (Aksan, 2011, s. 179-180). XIII. yüzyılda ortaya çıkan *Çalap* sözcüğü “Tanrı, Allah” anlamında Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde *teñri* sözcüğü, yerini daha çok *Allah*, *İlâh*, *Rab*, *Huda* gibi Arapça ve Farsça dinî terimlere bırakmıştır.

Sonuç

Eski Türk topluluklarının inanç ve inanışlarının izleri Hsiung-nu (Hun) ve İskit devirlerine kadar izlenebilmektedir. Tanrı/Tanrılar bu dönemde büyük bir önem teşkil etmektedir. Eski Türk toplulukları pek çok dine yönelmiş olmasına rağmen İslamiyet öncesi devirde genel olarak Gök Tanrı inancında sabit kalmışlardır. Daha sonra özellikle Uygurlar döneminde Budizm, her ne kadar Türk topluluklarının arasında kabul görmese de Manihaizm Türkler arasında yayılmaya başlamıştır.

Gök Tanrı inancında önemli bir yer tutan yaratıcıyı anlatmak için Eski Türkçede *teñri* sözcüğü kullanılmıştır. *teñri* sözcüğünün etimolojisi hakkında pek çok görüş bulunmaktadır. İlk görüş, **teñir*- “döndürmek, çevirmek, kuşatmak” fiil gövdesine *-i* fiilden isim yapma ekinin gelmesiyle **teñir-i* sözcüğünün oluşmasıdır. İkinci görüş *tañ* “tan, üst, gök” isim gövdesine *+ra* isimden isim yapma ekinin gelmesiyle *teñri* biçimini almasıdır. Türkçede *r* ünsüzünün daraltıcı etkisiyle *+ra* yön gösterme eki *+rı* (*tañra* > *tañrı*) hâlini almış, sözcüğün ince ünlülü hâli *teñri*’yi oluşturmuştur. Sözcükle ilgili diğer görüş, “gün doğumu” anlamına gelen *tañ* ve “güneşin eski dinî adı” olan *Ra* sözcüklerinin birleşimi ile *tañ+ra* biçiminde meydana geldiğidir. *teñri* sözcüğü ile ilgili bir diğer görüş, sözcüğün Sümercede “gök; gök tanrı” manalarında kullanılan *dıngır* ~ *dingir* sözcüğünden gelmiş olabileceğidir.

Ön Türkçeden beri kullanılan *teñri* sözcüğü, ilk olarak Hunlara ait yazılı metinlerde tanıklanmıştır. Başlangıçta “gök, gökyüzü” anlamına gelen *teñri* sözcüğü, somut bir anlamda kullanılırken zamanla kâinatı yaratan ve gökte bulunduğu inanılan güçlü varlığı ifade etmek için “Tanrı” anlamında da kullanılmış, soyut bir anlam kazanmıştır. Sözcük Eski Türkçe metinlerde “gök, mavi, Tanrı’ya ait, ilahî güce sahip olan; Tanrı tarafından yaratılan; Tanrının temsilcisi, majeste, prenses hazretleri, haşmetlim, efendim, hünkârım, beyefendi; Tanrı, Allah, bayat, hudây, hazretleri, ilahi, aziz, kutlu, ebedi, sema” gibi hem somut hem de soyut anlamlarda kullanılmıştır.

Köktürk, Uygur ve Yenisey Yazıtlarında taranan *teñri* sözcüğünün, Köktürk Yazıtlarında 55, Uygur Yazıtlarında 29, Yenisey Yazıtlarında 15, Eski Türk Yazıtlarında toplam 99 kez geçtiği tespit edilmiştir. Eski Türk dönemi eserlerinden biri olan Küli Çor Yazıtında *teñri* sözcüğü geçmemektedir. Eski Türkçe metinlerde *teñri* sözcüğü ayrıca kağan ve kumandanların ad ve unvanlarında açıklayıcı veya belirleyici unsur olarak kullanılmıştır. Yazıtlarda ayrıca “aziz, kutlu, hazretleri” anlamlarında *teñriken* sözcüğü yer almıştır. *teñri* sözcüğünün yazıtlardaki sıklığı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Eski Türkçede *teñri* Sözcüğünün Anlam Dağılımı

Geçtiği Yazıtlar	Tanrı, yaratıcı	Gök, gökyüzü	Unvan niteleyicisi	Aziz	İlahi, yüce	Aziz, kutlu, hazretleri (<i>teñriken</i>)	Toplam
Köktürk Yazıtları							
Kül Tigin Yazıtı	9	5	2				16
Bilge Kağan Yazıtı	12	5	6				23
Tonyukuk Yazıtı	7						7
Ongi Yazıtı		3		2		4	9
Küli Çor Yazıtı							0
Uygur Yazıtları							
Tes Yazıtı		1	1				2
Taryat (Terhin) Yazıtı		2	3		2		7
Şine Usu Yazıtı		3	1				4
I. Karabalgasun Yazıtı			2			1	3
Hoyto-Tamır Yazıtları		2	1	1		1	5

Karı Çor Tigin Yazıtı		1	1
II. Karabalgasun Yazıtı	1		1
Arhanan Yazıtı			2
Gurvaljin Uul Yazıtı	1		1
Bömbögör Yazıtı	1		1
I. Del Uul Yazıtı		1	1
Yenisey Yazıtları	8	6	14 '15
Toplam			99

Yazıtlardaki kullanımların %35,64'ü “Tanrı, yaratıcı”, %29,7'si “gök, gökyüzü”, %2,97'si “aziz”, %1,98'i “ilahi, yüce” anlamlarındadır. %17,82'si kağan ve kumandanların unvan niteleyicisiyken, %7,92'si “aziz, kutlu, hazretleri” anlamlarına gelen *teñriken* sözcüğüdür. I. Karabalgasun ve Tepsey Yazıtlarında geçen *teñri* sözcüğü ise iki yerde bağlamın eksik olması nedeniyle anlamlandırılmamıştır.

Yapılan bu çalışma sonucunda *teñri* sözcüğünün İslamiyet öncesi Türk metinlerinden, İslamiyet sonrası Türk metinlerine kadar anlam olarak değişikliğe uğradığı görülmektedir. Yapı olarak da *teñri* sözcüğü ön Türkçe döneminden itibaren belirli ses değişimlerine uğramıştır. Hemen hemen her eserde *teñri* sözcüğü kullanılmıştır. Bu sözcüğün eserlerde sıkça görülmesi, Türklerin dinî inanç ve inanışlarına önem verdikleri sonucuna ulaştırmaktadır. Türk toplulukları yapılan göçler neticesinde dinî ve kültürel olarak etkilenmiştir. Bulundukları bölgedeki diğer topluluklarla etkileşim hâlinde olmaları da dinî-kültürel olarak Türk topluluklarını zaman zaman değişikliğe uğrattığı görülmektedir.

Somut bir anlamda kullanılırken zamanla anlam değişmesine uğrayarak soyut bir anlam kazanan *teñri* sözcüğü, İslamiyet sonrası metinlerinden *Kutadgu Bilig*'de sadece “Tanrı, yaratıcı” anlamında kullanılmıştır. İslamiyet'ten sonra yaratıcı için *Tanrı* sözcüğünün yanı sıra *Allah*, *Huda*, *Rab*, *İlah* gibi Arapça ve Farsça kökenli sözcükler de kullanılmaya başlamıştır. Bu çalışma ile *teñri* sözcüğünün ve “Tanrı” kavramının İslamiyet öncesi ve sonrasında Türk kültür ve inancına nasıl yansıdığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kısaltmalar

akt.	aktaran	HT	Hoyto-Tamır Yazıtları
Arh.	Arhanan Yazıtı	K	Kuzey yüzü
B	Batı yüzü	KarB I	I. Karabalgasun Yazıtı
BK	Bilge Kağan Yazıtı	KarB II	II. Karabalgasun Yazıtı
Çuv.	Çuvaş Türkçesi	KB	Kuzey-Batı yüzü
D	Doğu yüzü	KÇor	Karı Çor Tekin Yazıtı
G	Güney yüzü	KT	Kül Tigin Yazıtı
GB	Güney-Batı yüzü	Moğ.	Moğolca
GD	Güney-Doğu yüzü	MÖ	Milattan önce
Gur.	Gurvaljin Uul Yazıtı	O	Ongi (Ongin) Yazıtı

s.	sayfa numarası	vb.	ve benzeri
řU	şine Usu Yazıtı	Yak.	Yakut Türkçesi
T	Tonyukuk Yazıtı	Ye	Yenisey Yazıtı
Ta	Tariat (Terh) Yazıtı		
t.b.	tarihi belli deĖil		

Kaynaklar | References

- Ağca, F. (2015). Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık ikilemeleri üzerine. *Türkbilig*, (30), 201-222.
- Aksan, D. (2011). *Türkçeye yansıyan Türk kültürü*. Bilgi Yayınevi.
- Alyılmaz, C. (2005). Gürbelcin Gurvaljin Uul Yazıtıyla ilgili bazı düzeltmeler. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 73-79.
- Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61. <https://doi.org/10.7884/teke.188>
- Ariz, E. ve Aydın, E. (2014). *Qedimki Türk yeziqidiki taş pütükler*. Şıncang Helq Neşriyatı.
- Atalay, B. (2013). *Kâşgarlı Mahmud: Divanü Lûgat-it-Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayaz, E. S. (2021). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki teñriteg teñride bolmış türük bilge kagan ve teñriteg teñri yaratmış türük bilge kagan ibareleri üzerine. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27), 35-56. <https://doi.org/10.9775/kausbed.2021.003>
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barutçu Özönder, F. S. (1996). Teñriteg Teñride bolmış Türük Bilge Kagan ve Teñriteg Teñri yaratmış Türük Bilge Kagan ibareleri üzerine. *Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan kitabı* içinde (s. 89-100). Türk Kültürü Araştırmaları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Demiryakan, D. (2022). Dünya dillerindeki tanrı kavramını karşılayan sözcüklerinin kökenine dair bir deneme. *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 9-22.
- Doerfer, G. (1973). Zur Sprache der Hunnen. *Central Asiatic Journal*, 17(1), 1-50.
- Edzard, D. O. (2003). *Sumerian grammar. Handbook of oriental studies*. Society of Biblical Literature.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengu taşları*. Dergâh Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- Eroğlu, T. ve Kılıç, H. Ç. (2005). Türk inançları ve inanışlar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (49), 749-770.
- Erol, H. A. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (M. Akalın, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gemalmaz, E. (1992). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin formanlarının enformatif değerleri ve bu değerlerin ihtiyaç hâlinde bu dilin gelişmesine muhtemel etkileri*. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Georg, S. (2001), Türkisch / Mongolisch tengri “Himmel, Gott” und seine Herkunft. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 6(2001), 83-100.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır imparatorluğu*. (M. R. Uzmen, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Güngör H. ve Günay, Ü. (1997). *Başlangıçtan günümüze Türklerin dini tarihi*. Ocak Yayınları.
- Güngör, H. (2010). Tanrı. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 39, 570-571.
- Hamilton, J. R. (2015). *İyi ve Kötü Prens öyküsü*. (V. Köken, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hayes, L. J. (1990). *A manual of Sumerian grammar and texts*. Undena Publications.
- Hommel, F. (1886). The Sumerian language and its affinities. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 18(3), 351-363.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm, materyaller ve araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnanç (t.b.). *Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlük içinde*. <https://sozluk.gov.tr/?ara=inanç> [Erişim Tarihi: 27.06.2024].
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk millî kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Karabulut, C. (2023). İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde yer alan kültürel değerler. *Bezgek Yabancılar Türkçe Öğretimi Dergisi*, 2(2), 140-161. <https://doi.org/10.56987/bezgek.27>
- Karabulut, F. ve Güzelsoy, Y. (2020). Türkçede “Tengri / Tanrı” kavramı bir örtmece midir? *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 71-79.
- Kaya, C. (2020). Köktürkçe “Teñri Teg Teñri yaratmış” ibaresi üzerine. *VII. uluslararası Türk dili kurultayı (24-28 Eylül 2012) I. cilt içinde* (s. 413-416). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormuşin, İ. (2017). *Yenisey Türk mezar yazıtları*. (R. Alimov, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormuşin, İ., Mozioglu, E., Alimov, R. ve Yıldırım, F. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan yazıtları ve kağıda yazılı runik belgeler*. Bilgesu Yayıncılık.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen iç Asya*. (S. Karatay, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Namatov, N., Asakura, A. & Namatov, N. (2014). *The cult of heaven: Tengri*. Lambert Academic Publishing.
- Oğlu Mamedov, M. M. (2020). Tengri functions in ancient turkic writing monuments. *Revista Universidad y Sociedad*, 12(5), 399-403.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rawlinson, G. (1870). *The five great monarchies of the ancient eastern world*. Dodd, Mead & Company.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. Kabalıcı Yayınevi.
- Schuessler, A. (2007). *ABC etymological dictionary of old Chinese*. University of Hawai'i Press.
- Sinanoğlu, Z. Ü. (2021). Arhanan Yazıtı üzerine notlar. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 391-407. <https://doi.org/10.30767/diledeara.963388>
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Şen, S. (2010). Orhon yazıtlarına geçen Tengri Teg Tengride olmuş Türük Bilge Kagan ve Tengri Teg Tenrgi yaratmış Türük Bilge Kagan ifadelerinin yeni bir yorumu. *1. uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe bilgi şöleni bildirileri içinde* (s. 251-259). Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Şirin User, H. (2010). Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun mezar taşı. *Dil Araştırmaları Dergisi*, (7), 62-73.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları söz varlığı incelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin, H. (2019). *Kül Tigin yazıtı notlar*. Bilge Kültür-Sanat.
- Taş, İ. (2020). *Kutadgu Bilig'de söz yapımı*. Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1983). *Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1989). Tes yazıtı hakkında dokuz not. (Ü. Çelik, Çev.). *Erdem*, 5(14), 389-398.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. Simurg Yayınevi.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2024). *Hunların dili*. Bilgesu Yayıncılık.
- Tokyürek, H. (2017). Budist Uygur metinlerinde 'tenri' sözü. *Dil Araştırmaları*, 11(21), 79-89.
- Van Dijk, J. (1971). Gott. A. Nach sumerischen Texten, *RLA*, 3(7), 532-543.